

Beata Malinowska-Petelenz*

orcid.org/0000-0001-9042-8139

Filip Suchoń**

orcid.org/0000-0002-3098-0025

Szkic o ewolucji formy w polskiej architekturze sakralnej 1945–1965 na wybranych przykładach

Evolution of Form in Polish Religious Architecture from the Years 1945–1965 Based on Selected Examples

Słowa kluczowe: polska architektura sakralna, architektura świątyni, typologia architektury

Keywords: Polish religious architecture, church architecture, architectural typology

Wstęp

Historia przemian polskiej architektury sakralnej to opowieść o nieustannym przełamywaniu barier i zastanych kanonów w sztuce, to również historia złożonych procesów kulturowych, społecznych, politycznych, gospodarczych i postępu technicznego, ale także nade wszystko rezultat działalności osobowości twórczych, wykraczających poza obowiązujące schematy i wytyczających nowe ścieżki w architekturze i sztuce. Konrad Kucza-Kuczyński podsumowuje i wyróżnia pięć okresów w historii budowy świątyni w Polsce: lata 1945–1948 to czas przyzwolenia na budowy, ale przede wszystkim odbudowy kościołów po zniszczeniach wojennych [Kucza-Kuczyński 1999, s. 65]. Lata 1948–1956 to okres szczególnego ograniczania nowych realizacji, a dojście do władzy Władysława Gomułki na bardzo krótko w latach 1956–1958 dało szansę co najwyżej na rozpoczęcie procesu projektowania nowych świątyni. Kolejny okres, od 1958 do około 1976, wiązał się z praktycznym ograniczaniem budów mimo stwarzania pozorów przyzwolenia. Niespotykana na skalę światową erupcja inwestycji

Introduction

The history of the transformation of Polish religious architecture is a story about the constant breaking of barriers and established canons in art. It is also the history of complex cultural, social, political, and economic processes and technical progress. Above all, it results from the activity of creative personalities, going beyond the prevailing patterns and paving new paths in architecture and art. Konrad Kucza-Kuczyński summarizes and distinguishes five periods in the history of church construction in Poland: the period from 1945 to 1948 was a time of acquiescence to construction but, above all, it was a time for rebuilding churches after war damage [Kucza-Kuczyński 1999, p. 65]. The years 1948–1956 were a period of particular restriction of new projects, while the coming to power of Władysław Gomułka for a short time from 1956 to 1958 gave the best opportunity to think and start the process of designing new churches. The next period, from 1958 to around 1976, was associated with practical restrictions on construction, despite the apparent consent. An unprecedented eruption of development occurred

* dr hab. inż. arch., prof. PK, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

** dr inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

* *D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., Associate Professor, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology*

** *Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture, Cracow University of Technology*

Cytowanie / Citation: Malinowska-Petelenz B., Suchoń F. Evolution of Form in Polish Religious Architecture from the Years 1945-1965 Based on Selected Examples. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 72:33–47

Otrzymano / Received: 17.10.2021 • **Zaakceptowano / Accepted:** 26.07.2022

doi: 10.48234/WK72EVOLUTION

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

nastąpiła w latach 1976–1989, co zaowocowało powstaniem ok. 1500 świątyń [Szafer 1988, s. 237]. Następny okres charakteryzuje się już tendencją spadkową – świątyń zdecydowanie powstaje mniej, ale „kto wie czy nie w sposób dojrzały i pełniejszy” [Kucza-Kuczyński, Mroczek 1991, s. 8].

Sobór Watykański II (1962–1965), zwołany przez Jana XXIII, określany jako ekumeniczny i sankcjonujący tzw. ruch odnowy liturgicznej, uwolnił architektów z kostiumu historycznego i obdarzył swobodą twórczą, przy pełnej akceptacji współczesnych prądów artystycznych. Rewolucyjne zmiany w duszpasterskim nastawieniu Kościoła po Soborze, w szczególności odnowa liturgii, zaowocowały mnogością form i rozwiązań przestrzennych w architekturze sakralnej niespotykaną w żadnej innej epoce. Z punktu widzenia politycznego w Polsce najważniejsze są daty pokrywające się z zawiłociami naszej powojennej historii. Owa zbieżność wpływała na niezwykle dynamikę inwestycji sakralnych. Krótkie zwykle okresy „zmiękczenia” peerelowskiej władzy wyzwalały ogromny potencjał społeczny, dzięki któremu aktywizował się ruch budowlany o niespotykanym natężeniu, który – ewoluując – nabrał przyspieszenia po 1978 roku i osiągnął kulminację po zrywie solidarnościowym (1981), trwając podczas stanu wojennego i ostatniej odsłony starego porządku (1989). W kolejnych latach można było zaobserwować osłabienie ruchu budowlanego, zwłaszcza na przełomie stuleci.

Szczególnym i ciekawym przypadkiem w polskiej architekturze sakralnej jest okres przedsoborowy: 1945–1965. W tym czasie w budownictwie sakralnym ścierają się wątki estetyczne wielu epok. Zasadniczą grupę tworzą obiekty powtarzające, naśladujące historyzujące formy, począwszy od konotujących wątki wczesnochrześcijańskie, poprzez najliczniejsze średniowieczne, następnie renesansowo-barokowe, skończywszy na klasycystycznych i neoromantycznych. Kolejną odsłoną tej wielobarwnej układanki są kościoły przełamujące historyczny kostium, nawiązujące do pięknych kart modernistycznej architektury międzywojnia, a w końcu obiekty stanowiące nowe formy i wnętrza, w których autorzy wykonali wyraźny krok w kierunku modernizmu opartego już na pluralizmie języka form sakralnych, niosącego w sobie załączki wytycznych Vaticanum II.

„Niewielkie, realizowane skromnymi środkami i w większości z bardzo ubogą inwencją architektoniczną [...]. Wiele z nich nie wyszło z kręgu eklektyzmu lub prymitywnych uproszczeń dawnej formy barokowych prowincjonalnych kościółków” – tak o budowlach sakralnych powstałych w okresie 1945–1965 pisał Jan Zachwatowicz [1966, s. 9]. Jednakże dziś, z perspektywy kilkudziesięciu lat, można znaleźć wśród nich przykłady świeże i twórcze, o tendencjach prawdziwie europejskich – obiekty, które oparły się przemijającym modom. Znakomicie bronią się ponadczasową formą i filozofią przestrzeni we współczesnym pejzażu kulturowym, nie ustępując dziełom kultury zachodniej.

in 1976–1989, resulting in the construction of around 1500 churches [Szafer 1988, p. 237]. A downward trend characterized the period that came immediately after—churches were being built less but “in a more mature and complete manner” [Kucza-Kuczyński, Mroczek 1991, p. 8].

The Second Vatican Council (1962–1965), convened by John XXIII, was described as ecumenical, it sanctioned the so-called liturgical renewal movement, freed architects from the historical costume and bestowed creative freedom with full acceptance of contemporary artistic currents. The revolutionary changes in the pastoral attitude of the Church after the Council, especially the renewal of the liturgy, resulted in a multiplicity of forms and spatial solutions in religious architecture that was unprecedented in any other era. From Poland’s political point of view, the most critical dates coincide with the complexities of our post-war history. This coincidence influenced the unusual dynamism of religious projects. The usually short periods of the “softening” of the communist government released enormous social potential, thanks to which, a building movement of unprecedented intensity was activated. Evolution accelerated after 1978, reaching its climax after the emergence of the Solidarity movement (1981) and continuing during martial law and the last iteration of the old order (1989). In subsequent years, a weakening of the construction movement could be observed, especially towards the end of the twentieth century.

The pre-Conciliar period of 1945–1965 is a unique and interesting case in Polish religious architecture. During this period, the aesthetic themes of many eras clashed in religious construction. The leading group is formed by buildings that repeated and imitated historicizing forms, starting with those connoting early Christian themes, through the most numerous medieval, then Renaissance and Baroque, and finally, classicist and Romantic Revival. The next instalment of this multicolored puzzle consists of churches that broke away from the historical costume, alluding to the beautiful pages of the interwar period’s history of Modernist architecture. Finally, there were buildings that represented new forms and interiors, in which the authors took a clear step towards Modernism already based on the pluralistic language of religious forms, carrying the seeds of Vaticanum Secundum guidelines.

“They were small, built with modest means and mostly with very poor architectural invention [...]. Many of them did not come out of the circle of eclecticism or primitive simplifications of the old form of Baroque provincial churches,” this is how Jan Zachwatowicz [1966, p. 9] wrote about the religious buildings built in the period 1945–1965. However, today, from the perspective of several decades, it is possible to find fresh and creative examples among them with truly European tendencies—buildings that have resisted passing fashions. They excellently defend themselves with their timeless form and philosophy of space in the contemporary cultural landscape and are not inferior to

Niektóre z nich weszły do obowiązkowego kanonu budowli sakralnych w historii architektury polskiej.

Stan badań

Dwudziestowieczne próby przyswojenia i dostosowania się do nowych nurtów teologicznych, intelektualnych i artystycznych zostały ostatecznie zdefiniowane w postanowieniach Vaticanum II. Analiza tego wielkiego przełomu artystycznego, przeobrażeń kulturowych i poszukiwań nowej formy architektury sacrum znalazła odzwierciedlenie w imponującej ilościowo i jakościowo literaturze przedmiotu. Jednakże temat charakterystyki poszukiwań formy kościołów w Polsce w trudnym okresie 1945–1965 był i jest często pomijany w pracy naukowej i publicystycznej.

W środowisku akademickich badaczy, architektów i historyków sztuki od lat osiemdziesiątych postulowano skatalogowanie i archiwizację danych dotyczących kościołów wybudowanych po drugiej wojnie światowej. Inspiratorami byli ks. Janusz Pasierb i Andrzej Olszewski – historyk sztuki, znawca architektury oraz sztuki dekoracyjnej XX wieku. Olbrzymią skalę zagadnienia szacuje się na ponad 3000 obiektów sakralnych, zasługujących na ewidencję w celu zobrazowania fenomenu, jakim jest nasze budownictwo kultowe. Granice czasowe powinny wyznaczać lata 1945 i być może 2005, czyli koniec pontyfikatu Jana Pawła II.

Wstępną charakterystykę obiektów sakralnych powstałych w Polsce w latach 1945–1965 przedstawił Jan Zachwatowicz [1966, s. 8–9], autor koncepcji odbudowy Starego Miasta w Warszawie, a także warszawskiej Archikatedry św. Jana, we wstępie do dzieła pt. „Kościoły w Polsce odbudowane i wybudowane w 1945–1965”. Tę ogólną klasyfikację rozwinął i uporządkował Andrzej Olszewski [1989, s. 85–111], uwzględniając przede wszystkim kryterium formy i funkcji oraz konstrukcji (sięgając do przełomu lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych). Wyróżnił on kościoły namiotowe z charakterystycznymi wysokimi dachami wywodzącymi się z tradycji gotyckiej, kościoły rzeźbiarskie o nieregularnym planie i dynamicznej formie inspirowane niezwykle kaplicą w Ronchamp Corbusiera oraz kościoły osiedlowe, których cechą naczelną jest wielofunkcyjność. Na szczególną uwagę zasługują rozważania Iwony Jastrzębskiej-Puzowskiej [2017, s. 141–156] dotyczące polskiej architektury 1945–1965, a także prace Moniki Rydiger [1988], Henryka Nadrowskiego [2000], Cezarego Wąsa [2008], Barbary Zin [2016, s. 85–94] czy Jana Szymona Wrońskiego [2010], podejmujące również wątki związane z architekturą kościołów przedsoborowych. Jedną z najważniejszych pozycji w zakresie systematyki kościołów posoborowych w Polsce stanowi dzieło albumowe Konrada Kucza-Kuczyńskiego [1991] z fotografiami Andrzeja Mrocza, w którym autorzy uwzględniają również sztandarowe obiekty awangardowej architektury przedsoborowej. Ponieważ okres początków XX wieku i międzywojnia był

works of Western culture. Some of them have entered the obligatory canon of religious buildings in the history of Polish architecture.

State of research

Twentieth-century attempts to assimilate and adapt to new theological, intellectual and artistic trends were finally defined by the provisions of the Vaticanum Secundum. The analysis of this significant artistic breakthrough, cultural transformation and the search for a new form of architecture of the sacred has been reflected in an impressive abundance and quality of literature on the subject. However, the form of churches in Poland during the difficult 1945–1965 period is often overlooked in academic and journalistic work.

Since the 1980s, there have been calls for cataloguing and archiving data on churches built after the Second World War in the circles of academic researchers, architects and art historians. The inspirers were Rev. Janusz Pasierb and Andrzej Olszewski—an art historian and expert in architecture and decorative art of the twentieth century. The enormous scale of the issue is estimated at more than three thousand religious buildings that deserve to be recorded to illustrate the phenomenon of our buildings that served as places of worship. The time boundaries should be the years 1945 and perhaps 2005, the end of the pontificate of John Paul II.

A preliminary characterization of the religious buildings built in Poland in 1945–1965 was presented by Jan Zachwatowicz [1966, p. 8–9], the author of the concept of rebuilding the Old Town in Warsaw and also Warsaw's St. John's Archcathedral in his introduction to the work entitled *Kościoły w Polsce odbudowane i wybudowane w 1945–1965*. This general classification was developed and organized by Andrzej Olszewski [1989, p. 85–111], primarily taking into account the criterion of form and function and construction (going back to the late 1970s and early 80s). He distinguished marquee churches with characteristic high roofs derived from the Gothic tradition, sculptural churches with an irregular plan and dynamic form inspired by Corbusier's remarkable Ronchamp Chapel, and housing estate churches whose chief feature is multi-functionality.

Particularly noteworthy are the works of Iwona Jastrzębska-Puzowska [2017, p. 141–156] and also the works of Monika Rydiger [1988], Henryk Nadrowski [2000], Cezary Wąs [2008], Barbara Zin [2016, p. 85–94] and Jan Szymon Wroński [2010], which also take up themes related to the architecture of pre-Conciliar churches. One of the most valuable positions in terms of the systematics of post-Conciliar churches in Poland is the album work by Konrad Kucza-Kuczyński [1991] with photographs by Andrzej Mroczek, in which the authors also take into account the flagship buildings of avant-garde pre-Conciliar architecture. Since the period of the early twentieth century and the interwar period was a time of preparation for changes, the course

czasem przygotowań do zmian, których bieg został przyspieszony wybuchem II wojny światowej, nie można oczywiście pominąć w literaturze przedmiotu poważnych studiów nad awangardą, które zainicjował Bohdan Lisowski [1962], czy szczegółowych analiz Andrzeja K. Olszewskiego [1967]. Autorem dogłębnej, modułowej systematyki obiektów sakralnych zarówno przed-, jak i posoborowych jest Andrzej Majdowski [2007, s. 38–40], który swój projekt badawczy rozpoczął pod patronatem magazynu „Ecclesia”. Systematyka ta pozwala na wychwycenie wzorców stylistyczno-kompozycyjnych badanych obiektów i sklasyfikowanie ich układów przestrzennych, problematyki konstrukcyjnej oraz cech funkcjonalnych [Majdowski 2011, s. 97–106]. Całość opiera się na kwerendzie obejmującej pole badawcze liczące około 3000 obiektów murowanych, powstałych w latach 1945–2005 [Majdowski 2008; Majdowski et al. 2009]. Również monografia Beaty Malinowskiej-Petelenz [2015] dedykowana jest ściśle okresowi opisanemu w niniejszym artykule: Stanowi ona zapis autorskiej metody studiowania ewolucji form architektury sakralnej, pogłębionej przez uchwycenie w rysunku efektów estetycznych i walorów kompozycji. Najświeższą i ważną pozycją jest tom *Architektura VII dnia* [Cichońska et al. 2016], który łączy w sobie cechy przewodnika po kościołach, analizy społeczno-politycznej dziejów Polski drugiej połowy XX wieku i książki o historii architektury. Autorzy podjęli się wielkiego trudu skatalogowania wszystkich wybudowanych w Polsce po roku 1945 kościołów i opisanie polskiej architektury sakralnej jako unikatowego zjawiska.

Metody badań

Cel badań stanowiła interpretacja cech stylowych polskiej architektury sakralnej okresu 1945–1965. W przekrojowym badaniu porównano dzieła różnych autorów, dokonano interpretacji wyjaśniających różnice stylowe. Ze względu na charakter badania, obejmującego określone zrealizowane obiekty historyczne, przyjęto metodologię interpretacyjno-historyczną. Autorzy dokonali oglądu omawianych obiektów i ich dokumentacji poprzez fotografowanie i szkicowanie. Zbadali również korelacje pomiędzy faktami historycznymi i społecznymi (prawem, religią) a kierunkami ewolucji architektury powojennego dwudziestolecia. Włączyli do badania metodę dedukcji, przyjmując myślenie charakterystyczne dla opisu architektonicznego „od ogółu do szczegółu”. Na tej płaszczyźnie wyciągnęli wnioski ku stworzeniu typologii i opisu zasad obowiązujących w omawianym okresie [Niezabitowska 2014, s. 185]. W analizach obiektów i literatury przedmiotu posłużono się analogią, poszukując pewnych cech charakterystycznych na zasadzie podobieństwa obiektów lub też równoległości występowania między nimi cech odmiennych. Zbiór wzorców stosowanych w omawianym okresie stanowi kolejny asumpt do stworzenia architektonicznej typologii i opisu ewolucji formy.

of which was accelerated by the outbreak of the Second World War, one cannot, of course, omit the studies of the avant-garde initiated by Bohdan Lisowski [1962] or the detailed analyses by Andrzej K. Olszewski [1967].

The author of an in-depth, modular systematization of both pre-and post-conciliar religious objects is Andrzej Majdowski [2007, p. 38–40], who began his research project under the auspices of the “Ecclesia” magazine. This systematization captures the studied objects’ stylistic and compositional patterns and classifies their spatial arrangements, structural issues and functional features [Majdowski 2011, p. 97–106]. The entire study is based on a search covering a research field of about three thousand masonry objects built between 1945 and 2005 [Majdowski 2008; Majdowski et al. 2009]. Additionally, the monograph by Beata Malinowska-Petelenz [2015] is strictly dedicated to the period described in this article. It is a record of the author’s method of studying the evolution of the forms of religious architecture, enhanced by capturing the aesthetic effects and qualities of composition in a drawing. The most recent and relevant item is the volume *Architektura VII dnia* [Cichońska et al. 2016], which combines the features of a guide to churches, a socio-political analysis of the history of Poland in the second half of the twentieth century and a book on the history of architecture. The authors undertook the extraordinary task of cataloguing all the churches built in Poland after 1945 and describing Polish religious architecture as a unique phenomenon.

Research methods

The purpose of this study was to interpret the stylistic features of Polish religious architecture of the period of 1945–1965. This cross-sectional study compares the works of different authors and makes comparisons and interpretations to explain the stylistic differences. Due to the nature of the study involving specific historical buildings, an interpretive-historical methodology was adopted. The authors inspected the buildings in question and documented them through photography and sketching. They also examined the correlations between historical and social facts (law, religion) and the evolutionary directions of the architecture of the two decades immediately following the Second World War. The authors incorporated the deduction method into the study, adopting the thinking characteristic of architectural documentation “from the general to the particular.” On this level, they created a typology and documentation of the principles in force during the period described [Niezabitowska 2014, p. 185]. Analyses of buildings and the literature used analogy, looking for specific characteristics based on the similarity of buildings or the parallelism of different features between them. The set of patterns used in the period in question provides another tool to create an architectural typology and description of the evolution of form.

K. Kucza-Kuczyński pisał: „architektura polska [...] nie podjęła światowych tendencji i skierowała się w stronę bezpiecznego języka nowoczesnego eklektyzmu, powtórek z przeszłości” [1998, s. 44–47]. Dalej podsumowuje to zjawisko jako wynik praktycznej i intelektualnej luki w projektowaniu i budowaniu kościołów przynajmniej w latach 1950–1975, luki będącej odbiciem stanu ducha i kultury całej generacji: wiernych, duchowieństwa i architektów. Owo pęknięcie wynikało z długotrwałej izolacji od światowej architektury i sztuki. Należy pamiętać, że system decyzyjny w PRL praktycznie uniemożliwiał publiczne życie religijne, którego centrum jest przecież budynek kościelny. Przykładem utrudniania rozwoju budownictwa sakralnego był choćby zakaz budowania wież, jako niedopuszczalnych dominant w krajobrazie. W Polsce Ludowej przepisy odnoszące się do budownictwa sakralnego stanowiły nieznaczny fragment ustawodawstwa normującego stosunki pomiędzy państwem a Kościołem, natomiast od 1950 poszczególne przedsięwzięcia poprzedzało postępowanie wstępne w Urzędzie ds. Wyznań, którego opinia przesądzała o decyzji administracyjnej [Uchwała w sprawie tymczasowego statutu Urzędu ds. Wyznań 1950].

Pomimo ogólnie znanych szykan, trudnych relacji z władzą i mnożenia przeszkód biurokratycznych w omawianym okresie powstało kilkaset kościołów i kaplic, w tym głównie odbudowanych ze zniszczeń wojennych. W takich przypadkach najłatwiej udzielano pozwoleń na budowę lub odbudowę. Podobnie się działo z wszelkiego rodzaju dobudowami, adaptacjami, a także realizacjami o korzeniach związanych z międzywojnem – rozpoczętymi na podstawie projektów sporządzonych jeszcze przed wybuchem wojny, lecz kończonych¹ lub rozpoczynanych dopiero po wojnie².

Krótkotrwałe ożywienie nastąpiło po okresie odwilży październikowej po 1957 do połowy 1958, kiedy to Prezydium Wojewódzkich Rad Narodowych wydały 250 pozwoleń na budowę kościołów i kaplic. Zwrócono także wiele bezprawnie zagarniętych nieruchomości kościelnych. Z czasem jednak władze uaktywniły propagandę i działalność antykościelną [Buszko 2006, s. 15].

Gomułkowska „odwilż” była okresem pełnym sprzeczności. Pomimo represyjnej polityki w latach 1957–1960 Stowarzyszenie Architektów Polskich zorganizowało w całej Polsce co najmniej osiem konkursów na nowe kościoły parafialne – więcej niż w całym okresie istnienia Polski Ludowej [Cichońska et al. 2016, s. 93]. Był to niewątpliwie gorący etap przejściowy poprzedzający soborowe reformy – w tym czasie projekty kościołów stanowiły awangardę światowej architektury: Oscar Niemeyer buduje kościół św. Franciszka w Pampulha, Felix Candela świątynię w Cuernavaca i Meksyku, a Wielki Corbu kaplicę w Ronchamp.

K. Kucza-Kuczyński wrote: “Polish architecture [...] did not take up world trends and veered towards the safe language of modern eclecticism, repetitions of the past” [1998, p. 44–47]. Kucza-Kuczyński summarized this practical and intellectual gap in the design and construction of churches, at least during the period 1950–1975. This gap reflected an entire generation’s state of mind and culture: those of the churchgoers, clergy and architects. This void was the result of long-term isolation from world architecture and art. It should be remembered that the decision-making system in the People’s Republic of Poland practically prevented public religious life, the center of which is, after all, the church building itself. One example of hindering the development of religious buildings was, for example, the ban on building towers as they were seen as unacceptable landmarks in the landscape. In the People’s Republic of Poland, regulations relating to religious construction constituted an insignificant part of the legislation that normalized relations between the state and the Church. From 1950, individual projects were preceded by preliminary proceedings at the Office for Religious Affairs, whose opinion determined the administrative decision [Uchwała w sprawie Urzędu ds. Wyznań 1950].

Despite the well-known harassment, complex relations with the authorities and the multiplication of bureaucratic obstacles, several hundred churches and chapels were built, while those that were rebuilt had been destroyed or damaged in the war. In such cases, building or reconstruction permits were most easily granted. The same happened with all kinds of additions, adaptations and also projects with interwar roots and started on the basis of projects drawn up before the outbreak of war¹ but completed or started only after the war.²

A short-lived revival followed the October Thaw from 1957 to mid-1958, when Presidencies of Voivodeship National Councils issued 250 permits for the construction of churches and chapels. Many illegally seized church properties were also returned. Over time, however, the authorities activated propaganda and anti-church activities [Buszko 2006, p. 15].

The Gomółka “thaw” was a period full of contradictions. Despite the repressive policy, between 1957 and 1960, the Association of Polish Architects organized at least eight competitions for new parish churches throughout Poland—more than in the entire period of People’s Poland [Cichońska et al. 2016, p. 93]. Undoubtedly, a hot transitional stage preceded the conciliar reforms. At the time, church designs were the vanguard of world architecture: Oscar Niemeyer built the Church of St. Francis in Pampulha, Felix Candela designed churches in Cuernavaca and Mexico, and Great Corbu designed the chapel in Ronchamp.

Ryc. 1. Kościół św. Wawrzyńca w Cerekwi; autorką wszystkich rycin jest B. Malinowska-Petelenz.

Fig. 1. St. Lawrence Church in Cerekiew; all illustrations by B. Malinowska-Petelenz.

Badanie wybranych przykładów

Całość materiału została tak ułożona, aby jak najczytelniej przedstawić ewolucję form – od nurtu konserwatywnego zawierającego elementy bardziej lub mniej uproszczonego historyzmu po wątki całkiem współczesne – co nie zawsze jest współzależne z ich datowaniem. Każdy z przywołanych przykładów stanowi reprezentację odrębnego nurtu.

1. Cerekiew – kościół św. Wawrzyńca 1948–1952, proj. Zbigniew Solawa

Kościół ten, zbudowany z cegły i kamienia, nosi cechy stylu neogotyckiego. Powstał według projektu Zbigniewa Solawy, autora m.in. chorzowskiego Planetarium, a także słynnej zwycięskiej, niezrealizowanej koncepcji kościoła w Nowej Hucie w 1957. Bryła świątyni została zaprojektowana według zwyczajowej symetrii, której całkowicie podporządkowane zostały front i rzut obiektu (ok. 18×40 m), a także wystrój wnętrza. Elementem dominującym w sylwecie jest usytuowana od strony zachodniej 42-metrowa wieża, wzniesiona na rzucie kwadratu, dość ciężka w swej formie. W trakcie budowy oryginalny projekt zmieniano: wieża, pierwotnie na całej wysokości czworoboczna z wąskimi małymi okienkami jak obronna baszta, ostatecznie górny odcinek ma ośmioboczny. Modyfikacji uległ również jej hełm. Ze starego, sąsiedniego kościoła przeniesiono organy z drugiej połowy XVII wieku i inne elementy wyposażenia, m.in. XVIII-wieczny obraz św. Wawrzyńca, kamienną kropielnicę z roku

Study of selected examples

All of the material presents the evolution of forms as clearly as possible—from the conservative trend incorporating elements of more-or-less simplified historicism to quite contemporary themes, which are not always in line with their time of construction. Each of the cited examples is a representation of a different trend.

1. Cerekiew – St. Lawrence Church, 1948–1952, designed by Zbigniew Solawa (Fig. 1)

This church, built of brick and stone, bears features of a Gothic Revival style. It was built according to the design of Zbigniew Solawa, the author of, among other buildings, the Chorzów Planetarium and the famous, competition-winning concept of a church in Nowa Huta in 1957. The body of the church was designed according to the customary symmetry. The front facade and layout plan of the building (about 18x40 m in size) and the interior design completely follow this disposition. The dominant element in the silhouette is the 42 m tower, located on the west side, erected on a square plan and quite heavy in its form. In the course of construction, the original design was changed; the tower, originally quadrilateral at its full height with small narrow windows like a defensive tower, finally had an octagonal upper section. Its dome was also modified. An organ from the second half of the seventeenth century and other furnishings, including an eighteenth-century painting of St. Lawrence, a stone stoup from 1786, and a bell cast in Gdańsk in 1642, were moved from the old neighboring church. The form of the church reflects the period's characteristic adherence to tradition in the character and decoration of the church. Its picturesque silhouette, beautifully integrated into the old-growth forest, rises above the other buildings and is a dominant feature in the open landscape.

2. Żbikowice – Church of Our Lady of Sorrows, 1958–1962, designed by Otto Fedak (Fig. 2)

The church is located in an attractive open landscape in a village in the district of Nowy Sącz, in the Łososina municipality. The church was built on an oblong plan (with a 12x22 m central nave) and ends with a polygonal chancel. It was topped with a vast gabled roof covered with tiles and accented with a small Baroque turret. It is a towerless, brick, stone-clad, single-nave, oblong building, connoting peculiar references in its form. The layout, volume composition, facades, interior layout, and arrangement of decorative elements followed the principles of symmetry. Zbigniew Wzorek designed the main altar in the interior. The church was formed in the Romantic Revival tradition in the vernacular convention, using local

1786, a także dzwon odlany w Gdańsku w 1642. Forma kościoła odzwierciedla charakterystyczne dla tego okresu przywiązanie do tradycji w charakterze i dekoracjach świątyni. Malownicza, pięknie wkomponowana w starodrzew sylweta kościoła wyrasta ponad niewysoką zabudowę i stanowi dominantę w otwartym krajobrazie.

2. Żbikowice – kościół Matki Boskiej Bolesnej 1958–1962, proj. Otto Fedak

Kościół jest atrakcyjnie położony w otwartym krajobrazie we wsi w powiecie nowosądeckim, w gminie Łososina. Świątynię wzniesiono na planie podłużnym (nawa główna 12×22 m) i zakończono wielobocznym prezbiterium. Zwieńczono ją ogromnym, dwuspadowym dachem pokrytym dachówką i zaakcentowanym niewielką, „barokową” sygnaturką. Jest to budowla bezwieżowa, murowana z cegły, obłożona kamieniem, jednonawowa, podłużna, konotująca w swej formie wyraźnie swojskie odniesienia. Rzut, kompozycję bryły, elewacje, a także układ wnętrza i rozmieszczenie elementów dekoracyjnych podporządkowano zasadom symetrii. Ołtarz główny we wnętrzu zaprojektował Zbigniew Wzorek. Kościół został uformowany w tradycji neoromantycznej w konwencji wernakularnej, z wykorzystaniem miejscowych materiałów, znakomicie sprzężonej z naturalnym otoczeniem. Bryła kościoła, choć bardzo tradycyjnie potraktowana, jednak poprzez redukcję ornamentu i z rozmachem rozwiązana elewację frontową sprawia wrażenie ożywczej i idącej z duchem czasu.

3. Warszawa-Włochy – kościół św. Teresy 1946–1953, proj. Jan Łukasik, Stefan Koziński i Waław Chyrosz

Kościół jest usytuowany w samym centrum układu urbanistycznego miasta-ogrodu we Włochach pod Warszawą. Przedwojenne plany niezującego już architekta Jana Łukasika kontynuowali S. Koziński i W. Chyrosz. Kościół formalnie można zaliczyć do konstrukttywizmu o proveniencji ekspresjonistycznej. Główny korpus, trzynawowy, na planie wydłużonego prostokąta (21×50 m), zwieńczono dachem dwuspadowym, a na fasadzie wejściowej – wschodniej dominują potężne, charakterystyczne dwie wieże. Rozplanowane na rzucie kwadratu, zwieńczone są silnie gzymsowanymi, wielopiętrowymi przezroczami o bogatym uformowaniu. Pełną majestatu bryłę obłożono piaskowcem, a do wysokości 6 metrów – polnym granitem. Do wejścia prowadzą monumentalne schody, przed kościołem zaprojektowano szeroki plac. Elewację frontową zdobi ogromny otwór okienny usytuowany na osi wejścia, co potęguje efekt podniosłości i powagi cechującej tę architekturę. Kościół, uformowany w konwencji międzywojennego półmodernizmu, stanowi podręcznikowy przykład potężnej, wielkomięskiej świątyni zaliczanej do kanonu polskiej

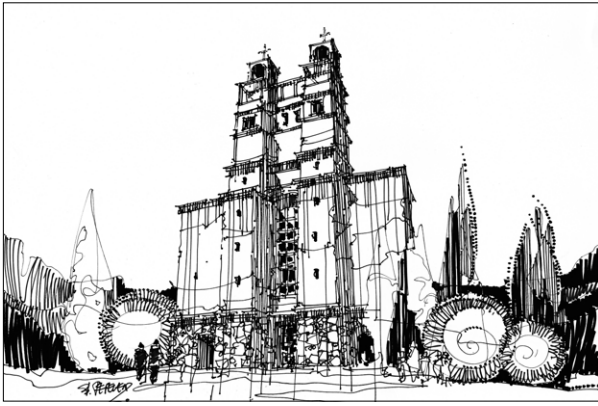

Ryc. 2. Kościół Matki Boskiej Bolesnej w Żbikowicach.
Fig. 2. Church of Our Lady of Sorrows in Żbikowice.

materials perfectly coupled with the natural surroundings. The body of the church, although very traditional in its treatment through the reduction of ornamentation and a grand front facade, gives the impression of being invigorating and moving with the times.

3. Warsaw-Włochy – St. Theresa Church 1946–1953, designed by Jan Łukasik; Stefan Koziński and Waław Chyrosz (Fig. 3)

The church is located in the center of the urban layout of the garden-city in Włochy near Warsaw. S. Koziński and W. Chyrosz continued the pre-war plans of the late architect Jan Łukasik. The church can be formally classified as Constructivism with an Expressionist provenience. The main body is three-nave and has a plan in the shape of an elongated rectangle (21×50 m); it has a gable roof. At the same time, the entrance—the east facade—is dominated by two imposing, distinctive towers. Arranged on a square plan, they are topped with heavily corbelled, multi-story transparencies with rich molding. Full of majesty, the mass is clad in sandstone and, up to a height of 6 m, in field granite. A monumental staircase leads to the entrance, while a wide square opens in front of the church. The front elevation is decorated with a huge window opening located on the axis of the entrance, which enhances the effect of solemnity and seriousness that characterizes this architecture. The church, formed in the convention of interwar semi-Modernism, is a textbook example of a large, metropolitan church counted among the canon of Polish post-war architecture. The imposing building, through its size and expressive form, creates a supra-local dominance in the spatial structure of the area. The heavily monumentalized building adds lightness to the openwork upper part of the towers.

Ryc. 3. Kościół św. Teresy w Warszawie-Włochach.
Fig. 3. St. Theresa Church in Warsaw-Włochy.

Ryc. 4. Kościół Nawiedzenia NMP w Garbatce-Letnisku.
Fig. 4. Church of the Visitation of the Blessed Virgin Mary in Garbatka-Letnisko.

powojennej architektury. Okazała budowla poprzez swój gabaryt i wyrazistą formę tworzy ponadlokalną dominantę w strukturze przestrzennej tego obszaru. Silnie zmonumentalizowanej budowli dodaje lekkości ażurowa, górna partia wież.

4. Garbatka-Letnisko – kościół Nawiedzenia NMP 1948–1971, proj. Tadeusz Witkowski
Garbatka zasłynęła jako kurort letniskowy w okresie międzywojennym. Autor projektu – Tadeusz Witkowski, architekt działający w międzywojniu – budował i remontował wiele kościołów na terenie województwa lubelskiego, a także brał udział w pracach restauratorskich obiektów zabytkowych. Jest to murowana, trójnawowa świątynia na planie prostokąta (19×34 m), z półkolistym zakończeniem prezbiterium. Monumentalną, półmodernistyczną fasadę kościoła zdobi portyk z trójkątnym przyczółkiem wsparty na dwóch filarach i dwóch symetrycznie wysuniętych ścianach. Prawą nawę boczną wyakcentowano charakterystyczną 4-kondygnacyjną wieżą-dzwonnicą zbudowaną na planie kwadratu. W nawie głównej zastosowano sklepienie kolebkowe, a w bocznych krzyżowo-żebrowe. Do prawej nawy przylega ośmioboczna kaplica NMP, dodając bryle świątyni lekkości i wdzięku. Utrzymano jasną gamę kolorystyczną tynku i blaszanego pokrycia dachów. Kościół można zaliczyć do uformowań o proweniencji konstruktywistycznej [Jastrzębska-Puzowska 2010, s. 55].
5. Grzymałków – kościół Przemienienia Pańskiego 1958–1969, proj. Tadeusz Broniewski
Projekt świątyni T. Broniewskiego, absolwenta Politechniki Lwowskiej i profesora Politechniki Wrocławskiej, znanego konserwatora, historyka sztuki i znakomitego rysownika, zatwierdzono w 1958 i rozpoczęto budowę, która trwała do 1969. Jest to malownicza budowla o bazylikowym korpusie (27×50 m) – murowana, obłożona kamieniem, trzynawowa, na planie podłużnym z transeptem, zwieńczona dwuspadowym dachem, konotująca w swej formie także subtelne ekspresjonistyczne

4. Garbatka-Letnisko – Church of the Visitation of the Blessed Virgin Mary, 1948–1971, designed by Tadeusz Witkowski (fig. 4)

Garbatka became famous as a summer resort in the interwar period. The author of the project—Tadeusz Witkowski, an architect active in the interwar period, built and renovated many churches in the Lublin province and participated in restoration work on historic buildings. It is a brick, three-nave church on a rectangular plan (19×34 m) with a semi-circular chancel. The monumental, semi-modern facade of the church is decorated with a portico with a triangular abutment supported by two pillars and two symmetrically projecting walls. The righthand aisle is accentuated with a distinctive four-story bell tower built on a square plan. The central nave uses a barrel vault, while the side naves have cross-ribbed vaults. The octagonal chapel of the Blessed Virgin Mary adjoins the righthand nave, adding lightness and grace to the body of the church. A light color scheme of plaster and tin roofing has been maintained. The church can be classified as a molding of Constructivist provenance [Jastrzębska-Puzowska 2010, p. 55].

5. Grzymałków – Church of the Transfiguration of the Lord, 1958–1969, designed by Tadeusz Broniewski (Fig. 5)

The church's design by T. Broniewski, a graduate of the Lviv Polytechnic University and professor of the Wrocław University of Science and Technology, a well-known conservator, art historian and excellent illustrator, was approved in 1958 and construction lasted until 1969. It is a picturesque building with a basilica-like body (27×50 m); it is constructed from brick and is stone-clad and three-nave with a longitudinal plan with a transept, topped with a gabled roof and also connoting subtle expressionist references in its form. The projection, pediment, composition of the mass, the layout of the interior, and the arrangement

odniesienia. Rzut, fronton, kompozycję bryły, układ wnętrza, a także rozmieszczenie elementów dekoracyjnych podporządkowano zasadzie klasycznej osiowości. Elementem dominującym w sylwecie świątyni jest okazała wieża usytuowana w elewacji frontowej – wschodniej, akcentowana otworem równym prawie jej wysokości. Zwieńczona czterosпадowym dachem, stanowi silny, charakterystyczny i rozpoznawalny reper w otaczającej, rozproszonej zabudowie. To znakomity przykład kontynuacji międzywojennych wzorców architektury sakralnej wypracowanej przez poprzednie pokolenia, wykorzystującej tradycyjne, archetypiczne rozwiązania – ułokowanej pomiędzy modernizmem, regionalizmem a historyzmem.

6. Kłaj – kościół św. Józefa Robotnika 1958–1965, proj. Antoni Mazur

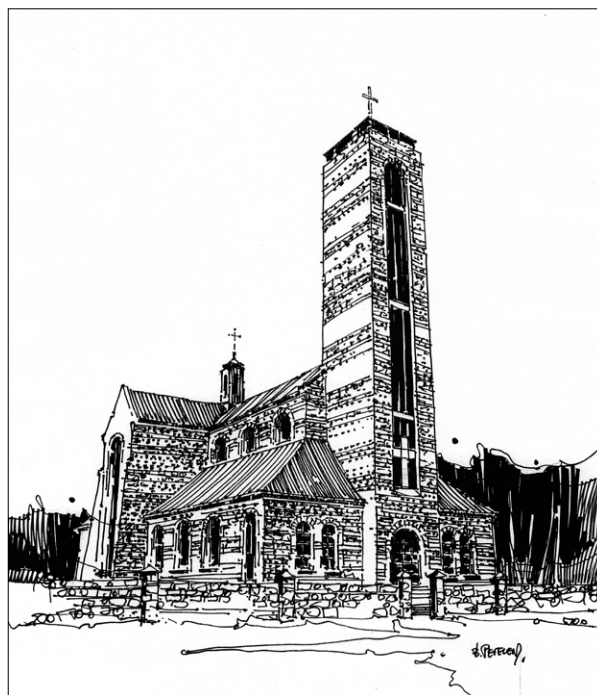
Miejscowość Kłaj, położona w powiecie wielickim, na skraju Puszczy Niepołomickiej, uzyskała swój sakralny obiekt dopiero po odwilży październikowej. Nowy kościół, już w stylistyce powojennego modernizmu, w swym kształcie nawiązuje do tradycyjnych form ludowego gotyku [Mazur 2003, s. 89], a motywem podstawowym silnie definiującym bryłę obiektu jest trójkąt. Trójkątne charakterystyczne lukarny doświetlające nawę główną wyrastają od strony południowej z płaszczyzny stromego, dwusпадowego dachu, tworząc główny element bryły kościoła. Świątynię zaplanowano na rzucie prostokątnym (16×35 m) i zorientowano wzdłuż osi wschód–zachód. Dach akcentuje smukłą, trójnożna sygnaturka.

Architekturę wnętrza tworzy układ szeregu elipsoidalnych ram żelbetowych nakrytych płytą żebrową żelbetową. Wysoka, smukła, wolnostojąca dzwonnica silnie akcentuje całość założenia.

Kościół robi wrażenie niewiarygodnie lekkiej, niemal papierowej – jak origami – budowli. Ten efekt plastyczny wzmacnia jasny tynk na elewacjach i pokrycie połaci dachu popielatą blachą stalową. To niezwykle przykład nowoczesnej świątyni przelamującej kostium historyczny, a jednocześnie wiernej archetypicznym formom ludowych, gotyckich kościółków. Sylweta kościoła jest dobrze widoczna ze wszystkich perspektyw okolicznych wzgórz, a także w otwartym krajobrazie doliny rzeki Raby.

Wyniki – opis ewolucji form w budownictwie kościelnym 1945–1965

Zasadniczą grupę świątyń powstałych w okresie 1945–1965 tworzą obiekty powielające wcześniejsze historyczne formy architektury lub będące stałą stylizacją. Ta postawa twórcza, charakterystyczna dla wieku XIX, sięgała – poza nielicznymi przykładami w dwudziestoleciu międzywojennym – jeszcze głęboko w wiek XX, aż do lat sześćdziesiątych. Andrzej K. Olszewski konstatuje, że głównie dwa kościoły: Carla Mosera w Bazylei i Augusta Perreta w Le Raincy – rewolucyjne wzorce

Ryc. 5. Kościół Przemienienia Pańskiego w Grzymalkowie.

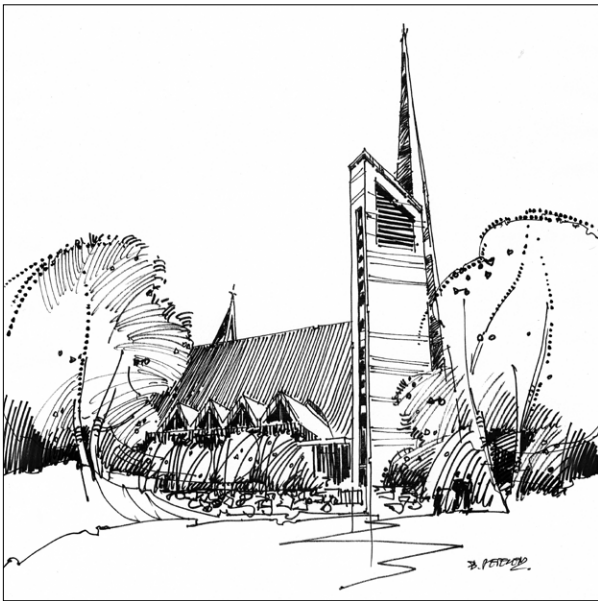
Fig. 5. Church of the Transfiguration in Grzymalków.

of decorative elements were subordinated to the principle of classical axuality. The dominant element in the church's silhouette is a sizeable tower located in the front-east facade, accented with an opening almost equal to its height. Crowned with a hipped roof, it is a robust, distinctive and recognizable feature in the surrounding scattered buildings. It is an excellent continuation of interwar patterns developed by previous generations, using traditional, archetypal solutions, between Modernism, Regionalism and Historicism.

6. Kłaj – St. Joseph the Worker Church, 1958–1965, designed by Antoni Mazur (Fig. 6)

The village of Kłaj, located in Wieliczka County, on the edge of the Niepołomice Forest, received its religious building only after the October Thaw. Built in the style of post-war Modernism, the new church refers to traditional folk Gothic forms in its shape [Mazur 2003, p. 89], while the basic motif strongly defining the mass of the building is a triangle. The characteristic triangular dormers illuminate the nave rise from the plane of the steep, gabled roof on the south side, forming the central element of the church's mass. The church has a rectangular plan (16×35 m) and is oriented along an east-west axis. A slender, three-legged signature tower accents the roof.

The interior architecture is formed by a series of ellipsoidal reinforced concrete frames covered by a ribbed reinforced concrete slab. A tall, slender, free-standing bell tower strongly accentuates the whole establishment.

Ryc. 6. Kościół św. Józefa Robotnika w Kłaju.

Fig. 6. St. Joseph the Worker Church in Kłaj.

nowoczesnej świątyni – pozostawiły w Polsce pokłosie w postaci grupy kościołów nawiązujących do perretowskiego „żelbetowego strukturalizmu”, reszta zaś to tylko lepsze lub gorsze „quasi-modernizacje uproszczonego klasycyzmu lub uproszczonego baroku” [Olszewski 1989, s. 86]. Jako znakomite przykłady twórczej i łamiącej kostium historyczny postawy można przytoczyć przedwojenne dzieła, jak krakowskie kościoły na Dębniakach (Wacława Krzyżanowskiego) i w Borku Fałęckim (Tadeusza Ruttie) czy najbardziej znany i spektakularny kościół św. Rocha w Białymstoku autorstwa Oskara Sosnowskiego – reprezentanta stylu polskiej art déco. Trudno też nie wspomnieć zwycięskiego, niezrealizowanego konkursowego projektu wotywniej Świątyni Opatrzności Bożej. Wizjonerska koncepcja autorstwa Bohdana Pniewskiego z 1931³ przez lata stanowiła inspirację i punkt odniesienia dla poszukujących nowej formy twórców architektury sakralnej.

Konserwatywny nurt w powojennym budownictwie kościelnym zwany synkretyzmem stanowił kontynuację bardziej lub mniej zmodernizowanego (uproszczonego) historyzmu. W ramach tej formacji można wyodrębnić kategorie proveniencji (wczesnochrześcijańska, średniowieczna, nowożytna, klasycystyczna, neoromantyczna) i tradycji stylowej wyposażonej w zestaw tradycyjnych kostiumów (gotycki, renesansowy, barokowy) dawnych, tradycyjnych stylów i nurtów w architekturze.

Z kolei „konstruktywizm” w historii sztuki kojarzy się przede wszystkim z rosyjską i radziecką awangardą artystyczną. Jednak w tym przypadku pojęcie to – wywodzące się z przedwojennej publikacji Lecha Niemojewskiego [1933] – oznacza stylowe nawiązanie lub wprost kontynuację przedwojennego modernizmu. Pierwsza wyodrębniona w ramach konstruktywizmu proveniencja – akademicka – odwołuje się do zmodernizowanej, klasycystycznej architektury, natomiast

The church gives the impression of an incredibly light, almost paper-like origami building. The bright plaster and the covering of the roof slope with ashen steel sheets enhance this artistic effect on the facades. This is an unusual example of a modern church that did away with the historical costume while remaining faithful to the archetypal forms of folk Gothic churches. The silhouette of the church is visible from the surrounding hills and in the open landscape of the Raba River valley.

Results –evolution of forms in church architecture, 1945–1965

The essential group of churches built in the years 1945–1965 are buildings that duplicate earlier historical forms of architecture or are a permanent styling samples. This creative attitude, which is characteristic of the nineteenth century, reached deep into the twentieth century until the 1960s, apart from a few examples in the interwar period. Andrzej K. Olszewski stated that mainly two churches, one designed by Carl Moser in Basel and one by August Perret in Le Raincy—revolutionary models of the modern church—left their mark in Poland in the form of a group of churches referring to Perret’s “ferroconcrete Structuralism.” The rest were only better or worse “quasi-modernizations of simplified Classicism or Baroque” [Olszewski 1989, p. 86]. As excellent examples of a creative and historical costume-breaking attitude, one can cite pre-war works such as the Cracow churches in Dębniaki (by Wacław Krzyżanowski) and in Borek Fałęcki (by Tadeusz Ruttie) or the most famous and spectacular St. Roch Church in Białystok by Oskar Sosnowski—a representative of the Polish art deco style. It is also difficult not to mention the prize-winning, unbuilt competition design of the votive Church of Divine Providence. The visionary concept by Bohdan Pniewski from 1931³ for years served as an inspiration and point of reference for religious architecture creators searching for a new form.

The conservative trend in post-war church building called “syncretism” was a continuation of more-or-less modernized (simplified) historicism. Within this formation, one can distinguish categories of provenance (early Christian, medieval, modern, classical, Romantic Revival) and stylistic tradition equipped with a set of traditional reenactments (Gothic, Renaissance, Baroque) of the old, traditional styles and trends in architecture.

By contrast, Constructivism in art history is associated primarily with the Russian and Soviet artistic avant-garde. However, in this case, the term—derived from a pre-war publication by Lech Niemojewski [1933]—denotes a stylistic reference to (or outright continuation of) pre-war Modernism. The first provenance distinguished within Constructivism—academic—refers to modernized classicist architecture. At the same time, the other two reflect the two main trends in

dwie pozostałe odzwierciedlają dwa główne nurty w polskiej architekturze okresu II Rzeczypospolitej: tzw. szkołę warszawską (proweniencja półmodernistyczna) i tzw. szkołę krakowską (proweniencja ekspresjonistyczna) [Jastrzębska-Puzowska 2017, s. 143].

Proweniencja wczesnochrześcijańska⁴ jako najrzadziej występująca pojawiała się głównie w nawiązaniu do tradycji łacińskiej. Znacznie większą popularnością cieszyły się kościoły konotujące formy średniowieczne: neoromańskie, zwłaszcza neogotyckie⁵. Tradycja renesansowo-barokowa była wyrazem tęsknoty do wykreowania stylu narodowego⁶. Po wojnie wątki renesansowe lub barokowe pojawiały się głównie w niewielkich, wiejskich kościołach. Z kolei wzorce klasycystyczne przejawiały się raczej w wątkach palladiańskich⁷. Dalej – malowniczy neoromantyzm nawiązywał do wątków rodzimych, swojskich czy narodowych⁸. Dużo miejsca w swej stylistyce A. Majdowski poświęca konstruktivismowi, uznając go za najbardziej progresywną mutację synkretyzmu. Również według I. Jastrzębskiej-Puzowskiej był to nurt najmocniej rozpowszechniony, za sprawą czytelnych więzi z estetyką poprzednich formacji. Przejawiało się to odwołaniami do tradycji eklektycznej⁹, akademickiej czy nawet ekspresjonistycznej¹⁰. Mniejszą popularnością cieszyła się konwencja międzywojennego półmodernizmu¹¹, a tzw. klasycyzm akademicki był nielicznie reprezentowany¹².

Na przeciwnym biegunie zaczęły pojawiać się obiekty o rodowodzie funkcjonalistycznym – rzeźbiarskie, pełne modernistycznej dynamiki, śmiałe i nowoczesne w formie: zarówno we wnętrzu, jak i w ukształtowaniu bryły zewnętrznej. Zaprzestano podkreślania osiowości, zaczęto stosować plany wieloboczne i asymetryczne formy, ale przede wszystkim pojawiły się nowatorskie rozwiązania przestrzenne i konstrukcyjne¹³. To był początek swobody twórczej projektantów, usankcjonowanej późniejszymi wytycznymi Soboru Watykańskiego II, która zaowocowała nowatorskimi realizacjami. Obiekty takie jak świątynie w Stalowej Woli¹⁴, Trawnikach¹⁵ czy warszawskim Mokotowie¹⁶ to już ikony architektury sakralnej. Natomiast kolejne – pełne gier formalnych, powstałe w duchu awangardowego modernizmu kościoły: w Roju¹⁷, Sieprawiu, Nowych Tychach, Chorzowie czy znany z wielu publikacji kościół we Władysławowie, z perforowaną fasadą i kompozycją opartą na trójkątnym module – weszły do obowiązkowego kanonu dzieł architektury polskiej.

Najwybitniejszym przykładem świątyni w tzw. typie rzeźbiarskim jest zrealizowany już później, w latach 1977–1991, kościół Miłosierdzia Bożego w Kaliszu (projekt konkursowy SARP z 1958) autorstwa Andrzeja Fajansa i Jerzego Kuźmienki. Ów budynek o niezwyklej konstrukcji, autorstwa Wacława Zalewskiego, tworzą potężne, betonowe łupiny układające się w formę ogromnego białego namiotu.

Zatem na genezę współczesnej architektury sakralnej, zróżnicowanej i wielowątkowej, złożyła się m.in. charakterystyczna dwubiegunowość konwencji stylistycznych panujących w okresie przed- i powojennym.

Polish architecture during the Second Polish Republic: the so-called Warsaw School (semi-Modernist provenance) and the so-called Cracow School (Expressionist provenance) [Jastrzębska-Puzowska 2017, p. 143].

Early Christian provenance,⁴ as the least frequent stylization, appeared mainly in the Latin tradition. Much more popular were churches connoting medieval forms: Romanesque Revival and especially Gothic Revival.⁵ The Renaissance-Baroque tradition expressed the longing to create a national style.⁶ After the war, Renaissance or Baroque motifs appeared mainly in small, rural churches. Classical patterns, on the other hand, manifested themselves in Palladian motifs.⁷ Furthermore—picturesque Romanticism Revival referred to native, peculiar or national themes.⁸ A. Majdowski gave much attention to Constructivism, considering it to be the most progressive mutation of syncretism. Additionally, according to I. Jastrzębska-Puzowska it was the most widespread current due to clear ties with the aesthetics of previous formations, manifested in references to eclectic,⁹ academic or even Expressionist traditions.¹⁰ The convention of interwar semi-Modernism¹¹ was less prevalent, while the so-called academic Classicism was sparsely represented.¹²

At the opposite end of the spectrum, buildings of functionalist origin began to appear—sculptural, full of modernist dynamics, bold and modern in form both in the interior and in the shaping of the external mass. The emphasis on axuality ceased, polygonal plans and asymmetrical forms began to be used, and above all, innovative spatial and structural solutions appeared.¹³ This was the beginning of the creative freedom of designers, sanctioned by the later guidelines of the Second Vatican Council, which resulted in innovative projects. Churches in Stalowa Wola,¹⁴ Trawniki¹⁵ or Warsaw's Mokotów¹⁶ are already icons of religious architecture. Furthermore, subsequent churches were full of formal plays and created in the spirit of avant-garde Modernism. These are to be found in Rój,¹⁷ Siepraw, Nowe Tychy, Chorzów or the church in Władysławów, which known from many publications with its perforated facade and composition based on a triangular module; these churches have entered the obligatory canon of works of Polish architecture.

The most outstanding example of a church in the so-called sculptural type is the Church of the Divine Mercy in Kalisz, built in a later period (1977–1991, SARP competition project from 1958) by Andrzej Fajans and Jerzy Kuźmienka. This building of unusual construction, designed by Wacław Zalewski, is formed of massive concrete shells arranged in the form of a huge white tent.

Thus, the genesis of modern religious architecture, diverse and multifaceted, consisted of among other features, the characteristic bipolarity of stylistic conventions prevailing in the pre- and post-war periods. The pre-Secular declining period naturally corresponded with the interwar period, applying varying degrees of stylization and modernization of historical detail. In a

Okres przedsoberowy, schyłkowy, w naturalny sposób korespondował z międzywojnem, stosując różny stopień stylizacji i zmodernizowania historycznego detalu. W konwencji czysto modernistycznej o rodowodzie funkcjonalistycznym oczywistością było odrzucanie naleciałości w ornamentacji czy modelowaniu bryły. Dającą się zauważyć cechą tego okresu było z jednej strony utrzymywanie wybranych elementów estetyki klasycznej, a z drugiej przyjęcie istotnych pryncypiów estetycznej awangardy. Przekładało się to na stosowanie założeń monumentalnych, wertykalnej artykulacji, osiowości, symetrii oraz uproszczonych elementów kompozycji klasycznej: gzymsów, filarów czy lizen. Elementy te łączono z nowoczesną konstrukcją i strukturą, stosując jednocześnie kubizujący detal i bogatą fakturę materiałową elewacji, co z powodzeniem zastępowało tradycyjną ornamentykę. Na drugim biegunie znalazły się synkretyczne mutacje zmodernizowanego historyzmu, gdzie również następowała redukcja wszelkiego rodzaju ornamentacji i synteza dyspozycji przestrzennych. Na kończący się okres historyzmu złożyły się wielorakie tendencje kształtowania form oraz wiele odmiennych postaw artystycznych i ideowych. Awangardowy modernizm zaś zaowocował powstaniem kilku odmian, niekiedy poważnie sprzecznych ze sobą. Cezary Wąs wspomina o pojawianiu się wśród stylistyk późnego historyzmu wyraźnych wpływów modernizmu, a wśród stylistyk modernistycznych – form i postaw przypisanych w istocie tradycjonalizmowi [Wąs 2008, s. 11].

Dyskusja – potrzeba i środki ochrony

Rozwój problematyki konserwatorskiej dotyczącej architektury sakralnej wpisuje się w szerszą sferę zagadnień i standardów związanych z ochroną i opieką nad zabytkami ogółem. Inicjatywy opieki i ochrony sztuki kościelnej podejmowano po II wojnie światowej zarówno w poszczególnych diecezjach, jak i w Kościele Powszechnym, czego znaczącym przykładem i symboliczną cezurą są uchwały powstałe na kanwie wskazań właśnie Soboru Watykańskiego II [Grąbczewski 2021, s. 114].

Metodyka wartościowania obiektów architektury współczesnej, pretendujących do ochrony prawnej jako zabytek, „w istocie nie różni się od wartościowania innych dzieł należących do dawnych epok” [Jagielska 2016, s. 161]. Wartość historyczną obiektu rozpatruje się w kontekście tożsamości miejsca – której ważny element stanowi budowla sakralna, autentyczności substancji i ciągłości funkcji. Każda budowla może też być oceniona jako odzwierciedlenie charakterystycznych cech epoki, w której powstała, bez względu na to, czy jest dziełem nowatorskim, czy też naśladownictwem minionych stylów. O wartości artystycznej stanowi z kolei forma architektoniczna obiektu, wystrój architektoniczny i plastyczny wnętrza: posadzki, okładziny ścienne, mozaiki, witraże. Istotnym „atrybutem wpisującym się w kryteria ustawowe jest twórca dzieła – uznany i doceniony współcześnie, którego dorobek artystyczny znalazł istotne miejsce w historii architektury” [Jagielska 2016, s. 161].

purely Modernist convention with a Functionalist pedigree, there was apparent trend to discard trappings in ornamentation or volume modelling. Noticeable features of this period were, on the one hand, the retention of selected elements of classical aesthetics and, on the other hand, the adoption of notable aesthetic principles of the avant-garde. This translated into using monumental assumptions, vertical articulation, axiality, symmetry, and simplified elements of classical composition such as cornices, pillars or lesenes. These elements were combined with modern construction and structure while using cubic detailing and rich material textures of the facades, which successfully replaced traditional ornamentation. At the other extreme were syncretic mutations of modernized historicism, where there was also a reduction of all kinds of ornamentation and a synthesis of spatial dispositions. The ending period of historicism consisted of multiple trends in forms and many different artistic and ideological approaches. Avant-garde Modernism, on the other hand, resulted in the emergence of several varieties which were sometimes highly contradictory to each other. Cezary Wąs mentions the appearance of clear influences of Modernism among late historicism and Modernist styles—forms and attitudes that were in fact attributed to traditionalism [Wąs 2008, p. 11].

Discussion – the need and means of protection

The development of conservation concerning religious architecture is part of the broader sphere of issues and standards related to general protection and care of monuments. Initiatives for the care and protection of ecclesiastical art were undertaken after the Second World War, both in individual dioceses and in the Universal Church, of which a significant example and symbolic caesura are the resolutions created on the basis of indications of the Second Vatican Council [Grąbczewski 2021, p. 114].

The methodology of assessing specimens modern architecture, which are presumed to be legally protected as monuments, “in essence does not differ from the valuation of other works belonging to past eras” [Jagielska 2016, p. 161]. The historical value of a building is considered in the context of the identity of the place in which the religious building is an essential element, the authenticity of substance and the continuity of function. Any building can also be found as a reflection of the characteristic features of the era in which it was built, regardless of whether it is a novel work or an imitation of past styles. The artistic value is, in turn, determined by the architectural form of the building and the decoration of the interior: floors, wall coverings, mosaics, and stained glass windows. An important “attribute that fits the statutory criteria is the creator of the work—recognized and appreciated contemporaries, whose artistic achievements have found an important place in the history of architecture” [Jagielska 2016, p. 161].

Zbudowanie pełnego obrazu wartości historycznych budynku nie jest możliwe w oderwaniu od kontekstu historycznego, społecznego i krajobrazowego. Bez takiego rozeznania wnioski konserwatorskie są niepełne i mogą prowadzić do działań niszczących wartości, które nie zostały dostrzeżone [Kwaśniewski 2019, s. 3–20].

Problem utraty funkcji, będący największym zagrożeniem dla obiektów z czasów PRL, obiektów sakralnych nie dotyka [Włodarczyk 2016, s. 203]. Zmieniły się jednak wymagania, standardy i oczekiwania społeczne względem architektury użyteczności publicznej, np. kwestie dostępności dla osób z niepełnosprawnościami. Wyzwaniem jest znalezienie praktycznych narzędzi, które pomogą usprawnić ochronę dziedzictwa kulturowego, z zachowaniem zasady minimalnej interwencji, pozwalając zarazem na poprawę użyteczności budynków historycznych, ograniczając ich negatywny wpływ na środowisko naturalne i klimat (energochłonność) [Jeleński 2022]. Wprowadzanie nowych rozwiązań technicznych nie powinno naruszać oryginalnej substancji, a konserwacja współczesnych materiałów, m.in. żelbetu, również wymaga stosowania metod konserwatorskich [Czarnecki 2016, s. 154].

Istotną formą ochrony i konserwacji architektury sakralnej może i powinno być także dokumentowanie tego zasobu dziedzictwa [Włodarczyk 2016, s. 203]. Dostępne są zarówno tradycyjne techniki: rysunkowe, fotograficzne i fotometryczne, jak i zaawansowane, współczesne: skanowanie laserowe 3D i digitalizowanie dla celów naukowych [Suchoń 2018, s. 33–42].

Podsumowanie

Okres powojennego dwudziestolecia w architekturze polskich kościołów to czas przejściowy pomiędzy tradycją a nowoczesnością. Budowlom – funkcjonalnie jeszcze dostosowanym do liturgii w rycie trydenckim – towarzyszyły rozmaite formy stylowe będące kontynuacją estetyki międzywojennej. W przeważającym stopniu był to formalny konserwatyzm („synkretyzm”), uzasadniony utrwalonymi w odbiorze społecznym historycznymi wzorcami budowli sakralnych.

W pierwszym rządzie królował neogotyck, który od drugiej połowy XIX wieku stał się obowiązującym stylem architektury sakralnej. Tradycja romańska i gotycka tak bardzo zaważyły na myśleniu architektów i duchownych, że właśnie głównie te style stosowano w budownictwie kościelnym. Utrwaliło się nawet przekonanie o sakralności tych konkretnych stylów. Tendencja ta utrzymywała się w różnych wyznaniach chrześcijańskich przez ostatnie dwa wieki.

Budownictwo sakralne okresu 1945–1965 charakteryzowało się szczególnym brakiem linearności; np. w tym samym czasie powstawał kościół w Grzymałkowie 1958–1969 (mocno historyzujący) i w Kłaju 1958–1965 (już nowoczesny). W miarę zbliżania się do lat sześćdziesiątych XX wieku tendencja do przełamywania formalnego konserwatyzmu zaczyna pojawiać się coraz częściej.

A complete picture of a building's historical values is impossible in isolation from the historical, social and landscape context. Without such discernment, conservation conclusions are incomplete and can lead to actions that destroy values that have gone unnoticed [Kwaśniewski 2019, p. 3–20].

The problem of a loss of function, which is the biggest threat to communist-era buildings, does not affect religious buildings [Włodarczyk 2016, p. 203]. However, requirements, standards and public expectations of public architecture have changed, such as accessibility issues for people with disabilities. The challenge is to find practical tools that will help improve the preservation of cultural heritage, with the principle of minimal intervention, while allowing for the usability of historic buildings, reducing their negative impact on the environment and climate (energy intensity) [Jeleński 2022]. Introducing new technical solutions should not violate the original substance, and the conservation of modern materials, such as reinforced concrete, also requires conservation methods [Czarnecki 2016, p. 154].

The documentation of this body of heritage assets can and should also be an essential form of protection and conservation of religious architecture [Włodarczyk 2016, p. 203]. Both traditional techniques are available (drawing, photography and photometry) and advanced, contemporary techniques (3D laser scanning and digitizing for scientific purposes) [Suchoń 2018, p. 33–42].

Conclusions

The period of the two decades immediately following the Second World War in the architecture of Polish churches was a transitional time between tradition and modernity. The buildings—functionally still adapted to the liturgy in the Tridentine rite—were accompanied by various stylistic forms that were a continuation of the interwar aesthetics. Mostly, this was formal conservatism (“syncretism”), justified by the historical patterns of religious buildings established in public perception.

Initially, Gothic Revival reigned supreme, which became the prevailing style of religious architecture from the second half of the nineteenth century. The Romanesque and Gothic traditions influenced the architects and clergy, and these styles were mainly used in church construction. Even the belief in the sacredness of these particular styles was perpetuated. This trend has continued in various Christian denominations over the past two centuries.

A lack of linearity characterized the religious construction of the 1945–1965 period, for example, the church in Grzymałkovo 1958–1969 (strongly historicizing) was built at the same time as the church in Kłaj 1958–1965 (modern). As we approach the 1960s, the tendency to break with formal conservatism appears more often.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Cichońska Izabela, Popera Karolina, Snopek Kuba, *Architektura VII dnia*, Wrocław 2016.
- Czarnecki Maciej, *Dziedzictwo architektury współczesnej. Problematyka i zakres ochrony obiektów powojennych*, [w:] *Modernizm w Europie – Modernizm w Gdyni. Architektura XX w. – jej ochrona i konserwacja*, Gdynia 2016.
- Grąbczewski Grzegorz, *Rozwój problematyki konserwatorskiej architektury sakralnej – rys historyczny*, „Resovia Sacra” 2021, R. XXVIII.
- Jagielska Elżbieta, *Ocena wartości zabytkowych architektury współczesnej – studium metodologii badań na przykładzie hotelu Cracovia w Krakowie*, [w:] *Modernizm w Europie – Modernizm w Gdyni. Architektura XX w. – jej ochrona i konserwacja*, Gdynia 2016.
- Jastrzębska-Puzowska Iwona, *Kilka uwag o współczesnej architekturze sakralnej*, „Archivolta” 2010, nr 1.
- Jastrzębska-Puzowska Iwona, *Synkretyzm i konstruktoryzm jako kategorie stylistyczne w polskiej architekturze sakralnej w latach 1945–1965*, [w:] *Architektura sakralna XIX i pierwszej połowy XX wieku*, Bydgoszcz 2017.
- Jeleński Tomasz (red.), *Rewaloryzacja i modernizacja budynków historycznych w dobie kryzysu klimatycznego*, Warszawa 2022.
- Kucza-Kuczyński Konrad, *Architektura świątyń polskich przed milenium – i Europą*, „Znak” 1999, nr 8.
- Kucza-Kuczyński Konrad, Mroczek Andrzej, *Nowe kościoły w Polsce*, Warszawa 1991.
- Kwaśniewski Artur, *Po co badać – jak badać. Uwagi o metodyce współczesnych badań historyczno-architektonicznych i o ich stosowaniu przy adaptacji obiektów zabytkowych*, „Architectus” 2019, nr 1 (57).
- Lisowski Bohdan, *Skrajnie awangardowa architektura XX wieku (1900–1914)*, Kraków 1962.
- Majdowski Andrzej, *Investycje kościelne i współczesna architektura sakralna w Polsce. Metodologia i zakres problematyki badawczej*, UMK Toruń 2008.
- Majdowski Andrzej, *Stylistyka kościołów powojennych w Polsce*, „Ecclesia” 2007, nr 3.
- Majdowski Andrzej, *Wzorce stylistyczno-kompozycyjne przedsoberowych kościołów w Polsce 1945–1965*, [w:] *Architektura I połowy XX wieku i jej ochrona w Gdyni i w Europie*, Gdynia 2011.
- Majdowski Andrzej, Jastrzębska-Puzowska Iwona, Gierłasiński Janusz, *Investycje sakralne i architektura powojennych kościołów w Polsce. Metodologia i zakres problematyki badawczej*, UMK, Toruń 2009.
- Malinowska-Petelenz Beata, *Sacrum in civitas*, Kraków 2018.
- Malinowska-Petelenz Beata, *Sacrum po polsku. Kościoły polskie 1945–1965. Studia formy w autorskim szkicu architektonicznym*, Kraków 2015.
- Mazur Antoni, *Moje kościoły*, Kraków 2003.
- Nadrowski Henryk, *Kościoły naszych czasów. Dziedzictwo i perspektywy*, Kraków 2000.
- Niemojewski Lech, *Konstruktoryzm w architekturze*, Warszawa 1933.
- Niezabitowska Elżbieta, *Metody i techniki badawcze w architekturze*, Gliwice 2014.
- Olszewski Andrzej K., *Nowa forma w architekturze polskiej 1900–1925*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967.
- Olszewski Andrzej K., *Próba typologii współczesnych kościołów w Polsce*, [w:] *Sacrum i sztuka*, Kraków 1989.
- Rydiger Monika, *Najnowsza architektura sakralna w Polsce – główne tendencje i problemy*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału Polskiej Akademii Nauk w Krakowie” 1988, t. XXII.
- Suchoń Filip, *The Hidden Treasure*, „Technical Transactions” 2018, vol. 115, z. 12.
- Szafer Przemysław T., *Nowe polskie kościoły, kreacja czy tradycja?*, „Nasza Przeszłość: Studia z Dziejów Kościoła i Kultury Katolickiej w Polsce” 1988, t. 70.
- Wąs Cezary, *Antynomie współczesnej architektury sakralnej*, Wrocław 2008.
- Włodarczyk Małgorzata, *Modernistyczna i postmodernistyczna architektura sakralna Krakowa w okresie PRL-u. Ochrona i konserwacja*, [w:] *Modernizm w Europie – Modernizm w Gdyni. Architektura XX w – jej ochrona i konserwacja*, Gdynia 2016.
- Wroński Józef, *Kościoły Krakowa zbudowane w latach 1945–1989*, Kraków 2010.
- Zachwatowicz Jan, *Kościoły w Polsce odbudowane i wybudowane 1945–1965*, red. Tadeusz Dobrzeńcki, Warszawa 1966.
- Zin Barbara, *Ochrona idei nowatorskich na przykładzie przedsoberowej architektury sakralnej diecezji tarnowskiej*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2016, nr 48.

Inne / Other

Buszko Anna, „Ewolucja myśli architektonicznej w sztuce sakralnej po reformach Soboru Watykańskiego II na przykładzie Krakowa”, praca doktorska pod kierunkiem prof. dr hab. Z. Tołłoczko, WA PK, Kraków 2006.

Akty prawne / Legal acts

Uchwała w sprawie tymczasowego statutu Urzędu ds. Wyznań, § 4.2, „Monitor Polski” 1950, nr A-78, poz. 905.

- ¹ Np. katedra katowicka (1927–1955) czy kościół w Niepokalanowie (1939–1952), zaprojektowane przez Z. Gawlika i F. Mączyńskiego.
- ² Np. Poznań, kościół NMP Różańcowej 1947–1960, proj. A. Szyszko-Bohusz (1938), czy kościół Matki Boskiej Dobrej Rady w Krakowie-Prokocimiu, przedwojenny projekt Z. Gawlika (1932), kontynuowany po wojnie przez A. Szyszko-Bohusza (1948).
- ³ W II RP rozpisano kilka konkursów na projekty tej świątyni. Pierwszy z nich, w 1921, nie wyłonił projektanta, który spełniłby oczekiwania episkopatu. Nie zbudowano również kościoła-pomnika projektu Bohdana Pniewskiego, nagrodzonego w konkursie jeszcze w 1930, a następnie w 1931, ani ostatecznie przygotowanego projektu pokonkursowego z 1938.
- ⁴ Warszawa-Falenica, 1950–1960, proj. S. Czarniecki.
- ⁵ Cerekiew, 1948–1952, proj. Z. Solawa; Jarosławice, 1957–1962, proj. S. Marzyński.
- ⁶ Wola Rogowska, 1946–1951, proj. W. Ścigalski; Uścimów, 1947–1956, proj. K. Tołłoczko; Okulice, 1949–1959, proj. S. Murczyński.
- ⁷ Wiśniew, 1945–1954, proj. W. Rzechowski.
- ⁸ Gronków, 1947–1952, proj. T. Brzoza; Żbikowice, 1958–1961, proj. O. Fedak; Marcinkowice, 1948–1955, proj. Z. Wzorek; Budy Łańcuckie, 1947–1951, proj. W. Dayczak.
- ⁹ Wołomin, 1950–1953, proj. S. Marzyński.
- ¹⁰ Warszawa-Włochy, 1946–1953, proj. J. Łukasik; Stupsk, 1958–1961, proj. P. Rzepecki.
- ¹¹ Łódź, 1950–1953, proj. J. Korski, W. Korski; Garbatka-Letnisko, 1948–1971, proj. T. Witkowski.
- ¹² Dąbrowa Tarnowska, 1948–1965, proj. Z. Wzorek.
- ¹³ Władysławowo, 1957–1961, proj. S. Baum; Chorzów, 1958–1963, proj. M. Król, J. Winnicki, Z. Winnicki; Kłaj, 1958–1965, proj. A. Mazur; Siepraw, 1959–1970, proj. J. Maderski, J. Rączy; Nowe Tychy, 1957–1958, proj. Z. Weber.
- ¹⁴ Stalowa Wola, 1957–1961, 1971–1973, proj. J. Bogusławski.
- ¹⁵ Trawniki, 1958–1962, proj. S. Marzyński.
- ¹⁶ Warszawa Mokotów, 1949–1959, proj. W. Pieńkowski.
- ¹⁷ Rój, 1958–1960, proj. T. Augustynek.

Streszczenie

Szczególnym i ciekawym okresem w historii polskiej architektury sakralnej jest okres przedsoborowy: 1945–1965. W tym czasie w budownictwie sakralnym starły się wątki estetyczne wielu epok. Cel badań stanowiła analiza cech stylowych, porównanie dzieł różnych autorów i interpretacje wyjaśniające różnice stylowe. Zbiór wzorców stosowanych w omawianym okresie stanowi kolejny asumpt do stworzenia architektonicznej typologii i opisu ewolucji formy przedsoborowej polskiej architektury sakralnej. Zasadniczą grupę tworzą obiekty powtarzające i naśladujące historyzujące formy, kolejną stanowią kościoły przełamujące historyczny kostium i nawiązujące do modernistycznej architektury międzywojnia. Odrębną kategorię stanowią obiekty operujące nowymi formami i dyspozycjami wewnątrz, zapowiadające wyraźny krok w kierunku współczesnego modernizmu. Powojenne dwudziestolecie to zatem czas przejściowy pomiędzy tradycją a nowoczesnością, charakteryzujący się szczególnym brakiem linearności.

Abstract

The pre-Conciliar period of 1945–1965 is a distinct and interesting period in the history of Polish religious architecture. During this time, aesthetic themes from many periods clashed in religious construction. The analysis of stylistic features, comparing the works of different authors and interpretations that explain stylistic differences were the objective of this study. The collection of patterns used in the period under study is another contribution to creating an architectural typology and documentation of the evolution of pre-Conciliar form and Polish religious architecture. The essential group here is formed by buildings that repeat and imitate historicizing forms, while the other consists of churches that did away with historical costume and referenced interwar Modernist architecture. Buildings that operate using new forms and interior dispositions that anticipated an important step in the direction of contemporary Modernism are a separate category. The two post-war decades were a transitional period between tradition and modernity that showed a distinct lack of linearity.